

De essentie van leren spellen in het perspectief van de daltonkernwaarden

Dolf Janson

Spellingonderwijs heeft een wat aparte positie. Tot en met leerjaar drie wordt het vaak gekoppeld aan of afgeleid van het leren lezen. Daarna hoort het bij het taalonderwijs, maar staat toch apart, met apart oefenmateriaal. Voor veel leerlingen is oefenen van spelling vooral de voorbereiding op het eerstvolgende dictee en de Cito-toets. Meestal vinden spellinglessen klassikaal plaats, al is op sommige scholen de differentiatie uitbesteed aan een computerprogramma. Kortom, gegroeide tradities lijken sterker dan een samenhangende visie op de aard en het nut van spellingonderwijs.

In dit artikel zetten we daarom de essenties van leren spellen maar eens op een rij en verbinden die met de samenhangende kernwaarden van daltononderwijs.

De spelling van het Nederlands

Laten we eerst eens kijken naar wat de basis is van ons spellingsysteem, want die bepaalt voor een groot deel hoe je die spelling eigen moet maken.

“De spelling van de Nederlandse taal is gebaseerd op de standaarduitspraak.” Met deze zin begint Het Groene Boekje, waarin de Taalunie de regels voor de spelling van het Nederlands beschrijft. Dit betekent dat de klanken van onze taal uitgangspunt zijn voor de schrijfwijze. Daardoor moeten de klanken van onze taal dus ook de basis zijn voor het leren van die spelling. Wie een (zelfbedachte) zin opschrijft heeft de woorden daarvan in gedachten. In die toepassing van spellen zijn daardoor altijd de klanken van die gedachte woorden de start. Wie een tekst schrijft heeft nu eenmaal geen visueel voorbeeld. Dit heeft twee consequenties. Het betekent in de eerste plaats dat leerlingen deze toepassing in eigen teksten voor ogen moeten hebben bij het zich eigen maken van de spellingsystematiek. In het verlengde daarvan betekent het dat het oefenen gericht moet zijn op het herkennen en onderscheiden van klanken, van klankgroepen en van de klemtoon. Pas als dat lukt kan de koppeling naar letters worden gemaakt.

Invloeden op onze spelling

Behalve door de uitspraak wordt ons spellingsysteem bepaald door de gelijkvormigheidsregel, d.w.z. dat als een woord op de ene plek met deze letters geschreven wordt, het op elke andere plek (bijvoorbeeld in samenstellingen) ook met die letters geschreven moet worden. Dat merken we vooral bij de spelling van sommige persoonsvormen.

Het werkwoord [bəlɔovən] heeft als stam [bəlɔov]. Als we spreken over de stam gaat het altijd over klanken en niet over letters! Doordat de laatste medeklinker [v] van die stam stemhebbend is, moet er in de verleden tijd ook een stemhebbende medeklinker volgen, anders kunnen we dat niet na elkaar uitspreken. We zeggen dus [bəlɔovdə], probeer maar... We schrijven echter beloofde, met een f, hoewel we die niet uitspreken. Dit komt door die gelijkvormigheidsregel. Omdat we nooit een v aan het eind van een lettergreep mogen schrijven, werd het 'ik beloof'. Dan blijft 'beloof' eindigen op een f. Zouden we uitgaan van die letter, dan wordt het [bəlɔoftə], zoals we kennen van het woord belofte, want na een stemloze medeklinker zou een eveneens stemloze medeklinker moeten volgen.

De derde bepalende invloed op onze spelling is de woordgeschiedenis. Die herkomst van de woorden blijkt vaak de keuze van de letters te bepalen. Daardoor gebruiken we bijvoorbeeld die vier uitheemse letters (c, q, x en y), die we anders niet nodig zouden hebben om de klanken van een woord weer te geven.

Daarnaast hebben we het probleem dat onze letters komen uit het Latijn. De Romeinen hebben indertijd hun letters meegebracht en ook de monniken gebruikten bij hun schrijfwerk later de letters uit datzelfde Rome. Die tweedehands letters passen niet zo goed bij onze klanken. Zo hebben wij zestien klinkers, maar om die te noteren hebben we maar vijf letters tot onze beschikking. Dat is een van de redenen dat die spelling voor ons zo ingewikkeld is. Daarnaast is het samenwerken in de Taalunie ook soms belemmerend voor een eenvoudiger spelling. In Vlaanderen wil men zoveel mogelijk Nederlandse woorden laten lijken op de Franse

equivalent daarvan. We zien dat bijvoorbeeld bij het woord vakantie. Dat moet nu met een k want *vacance* wijkt genoeg af, maar de daaraan verwante woorden *vacant* en *vacature* bleven de c houden, omdat die spelling wel lijkt op het Frans. Ook zouden wij woorden als *tram* en *flat* best met een e willen spellen. In Vlaanderen spreekt met deze (van oorsprong Engelse) woorden echter uit als [tram] en [flat], zodat zij met die e niet geholpen zijn.

Verschil tussen leren lezen en leren spellen

Bij leren lezen is de lettervorm uitgangspunt. Kinderen moeten die onderscheiden van andere en herkennen binnen de context van een woord. Binnen die context van een woord krijgen letters pas klanken. Door die klanken met elkaar te verbinden ('plakken') kan de betekenis van het woord worden herkend.

Bij leren spellen gaat dat precies andersom, ook in het brein. De betekenis van een woord is de start als je wat wilt schrijven. Dat woord wordt vervolgens onderscheiden in klanken (en klankgroepen indien van toepassing), wat wel wordt aangeduid als 'hakken'. De klanken moeten vervolgens worden weergegeven met een of twee letters, zodat daarna het woord weer is terug te lezen.

Dit betekent dus ook dat 'hakken' en 'plakken' in werkelijkheid nooit samen voorkomen, doordat de ene handeling hoort bij leren lezen en de andere bij leren spellen.

Allerlei termen die in de gangbare tradities en methoden bij spelling worden gebruikt, komen voort uit het leren lezen. Denk aan een term als 'tweetekenklank' (twee letters moeten samen één klank vormen en niet afzonderlijk worden verklankt). In de spellingdidactiek is de uitspraak vertrekpunt en draait het om het verschil tussen lange en korte klinkers, vanwege de mondstand. Er zijn wel drie tweeklanken: [ui], [ou] en [ei], omdat daarin aan het slot een soort medeklinker te horen is, die je niet kunt loskoppelen (en die je daarom ook niet als letter moet weergeven).

Ook gebruikt men vaak de term 'stomme e'. De daarmee bedoelde onbeklemtoonde korte klinker heet officieel sjwa, de afkorting van sjwarabakti-vocaal. Die term sjwa moeten kinderen daarom gewoon kennen. Dat woord spreekt hen trouwens erg aan en kennen ze heel snel. Deze klank komt in het Nederlands heel vaak voor en hoort bij de manier waarop wij veel onbeklemtoonde klankgroepen zelfs bijna inslikken. Anders dan de Cito-toets ons wil doen geloven heeft die klank niets te maken met woordsoorten (meervouden, verbogen bijvoeglijke naamwoorden, verkleinwoorden, e.d.), maar met het ontbreken van de klemtoon, waardoor die sjwa (als klank aangeduid als [ə]) klinkt als een soort [u]. Anders dan beklemtoonde korte klinkers komt die sjwa ook aan het eind van een woord voor, zonder dat de weergave daarvan in letters leidt tot onduidelijkheid over de uitspraak. Door juist de samenhang tussen al die situaties met een sjwa (onbeklemtoonde klankgroepen) te benadrukken, wordt het herkennen veel eenvoudiger, dan wanneer je juist verschillende typen woorden als kenmerk gebruikt. Bovendien zijn die klanken en hun (al dan niet aanwezige) klemtoon de basis van onze spellingsystematiek en sluit het aan bij de voorkennis van de kinderen, die immers al kunnen praten als ze hiermee beginnen.

Verschil van klanken en letters

Het begrijpen van het verschil tussen *klanken*, die je wel kunt horen, maar niet kunt zien, en *letters*, die je wel kunt zien, maar niet kunt horen, is essentieel om de juiste keuzes te maken in de didactiek. Alleen dan kunnen de kinderen zich op de juiste doelen richten. Dit betekent bijvoorbeeld ook dat je snapt wat het verschil is tussen *klankgroepen*, die je al sprekend of zingend gebruikt, en *lettergrepen*, die pas bestaan als er letters zijn. Ook is de vraag "Welke letter hoor je vooraan?" onmogelijk te beantwoorden... Juist dat verschil bepaalt wat en hoe er geoefend moet worden. Wie spelling laat oefenen door overschrijven, gaat aan deze essentie voorbij. Bovendien begin je dan bij de oplossing en niet bij het probleem, waardoor de transfer naar toepassingssituaties niet wordt ontwikkeld.

Net als bij andere vakken is het belangrijk de voorkennis van kinderen als uitgangspunt te nemen. Klankgroepen blijken voor kleuters al vertrouwd, want in een liedje heeft elke klankgroep een eigen noot. Hierdoor is het onderscheiden van klankgroepen voor hen een heel natuurlijk proces. Voor veel kleuters is het 'zingen' van een zelfbedachte zin daardoor geen probleem. Ook gebruiken kleuters tijdens het spreken veelal de correcte klemtoon op de

woorden die ze gebruiken. Die hebben ze zich tegelijk met die woorden eigen gemaakt. Dat zijn ze zich natuurlijk niet bewust, maar dat biedt wel allerlei kansen om ze zich die klankgroepen en die klemtoon bewust te laten worden. Dat kan bijvoorbeeld door die klankgroepen te verbinden met bewegen (lopen of klappen) en door die klemtoon te verbinden met muziek (bv. via een xylofoon). De klankgroep met de klemtoon krijgt immers tijdens het spreken een wat hogere toon en wat meer nadruk.

Verkennen van klanken en letters

Dat de klanken uitgangspunt zijn voor onze spelling heeft ook consequenties voor de indeling in categorieën. Een spellingcategorie kan alleen gebaseerd zijn op de klanken en niet op een letter, doordat je de woorden waarin dat speelt op basis van de klanken (in je hoofd) moet kunnen herkennen als je schrijft. De 'c', de 'x' of de 'y' kunnen dus niet een categorie aanduiden.

Spelling leren begint bij de kleuters met het zich bewust worden van de klankgroepen en de klemtoon daarbij, gevolgd door het leren onderscheiden van klanken en het herkennen van de plek daarvan in woorden. Die woorden ontlenen ze aan beschikbare voorwerpen en/of plaatjes (foto's) van voorwerpen en van wat meer complexe situaties, zodat ieder daarbij woorden kan herkennen of ermee associëren.

Los daarvan, en bij voorkeur op een andere plek in het lokaal, maken de kinderen kennis met de lettervormen. Dit zijn blokletters, omdat die de lettervorm het duidelijkst laten zien. De kans is groot dat kinderen thuis al met letters hebben kennis gemaakt. Helaas gebruiken spelletjes die bij Action en Hema te koop zijn vrijwel altijd hoofdletters. De kans is daardoor groot dat de al aanwezige letterkennis is verbonden met de vormen van hoofdletters.

Het is nuttig dat ze ruim de tijd krijgen om de lettervormen te verkennen en onderling te vergelijken. Daardoor zullen ze ontdekken dat er vier dezelfde vormen in die serie van 26 letters voorkomen: dddd. Dit is een belangrijke ontdekking, omdat ze daardoor zelf kunnen bedenken dat die vormen toch verschillend moeten zijn. De positie van die vorm is dus blijkbaar heel belangrijk! Daardoor ontdekken ze d tegenover b en q tegenover p, maar ook de d tegenover de q en de b tegenover de p.

Letters hebben namen, namelijk die van het alfabet, eventueel met het woord 'letter' ervoor. Letters zijn slechts vormpjes (grafemen). Pas in een woord kunnen ze worden verbonden met een klank.

De opbouw van leren spellen

Op basis van de voorkennis over klanken en letters, leren de kinderen dan eerst de basis van onze spelling gebruiken: de vaste koppeling van letters aan klanken. Dit is het geval bij zogenoemde *klankzuivere woorden*. 'Je schrijft het woord, zoals je het hoort' is daar het motto. Dit zijn vaak eendelige woorden, maar er zijn ook de nodige samenstellingen die helemaal klankzuiver zijn, zoals *herfststorm* en *bromvlieg*.

Pas als zulke woorden vlot van letters kunnen worden voorzien, zijn kinderen eraan toe om kennis te gaan maken met de vele uitzonderingen op die basisregel. Zou je daarmee te vroeg beginnen, dan hebben ze niets om op terug te vallen en ontaardt spellen in chaos en gokken. In principe kan elk woord geschreven worden alsof het klankzuiver is. Als kinderen dat beheersen bewijzen ze dat ze het principe van spellen door hebben.

Het oefenen doen de kinderen natuurlijk mondeling, want de klanken zijn het uitgangspunt. In tweetallen volgen ze dan de eerste drie fasen van de zes die horen bij het leren spellen (zie het schema hierna). Ze gebruiken daarvoor steeds twee gelijkwaardige rijtjes met woorden. Het ene rijtje leest A voor aan B, waarna B reageert op de manier die bij die fase hoort. Daarna wisselen ze van rol en leest B het andere rijtje voor aan A. Steeds is er dan maar één fase tegelijk aan de beurt, want elk van die drie fasen is een doel dat moet worden beheerst voordat de overstap naar de volgende fase mogelijk is. Het gaat hier dus niet om het afhebben van zo'n fase, maar om het beheersen ervan. Dat is voor beide leerlingen het doel, daartoe werken ze samen en zijn ze samen verantwoordelijk om dat te bereiken. Dat moet effectief gebeuren en vraagt steeds weer reflectie op de manier waarop ze met elkaar oefenen. Kortom, die daltonkernwaarden zijn allemaal aan de orde bij deze manier van werken.

Fasen in Op zoek naar letters ©					
fase	kernactiviteit	doel	instructie-aspecten	aandachtspunt voor de leerlingen	extra
1	Horen (denken) en nazeggen	Correct nazeggen (of stil uitspreken); (even) kunnen onthouden; weten wat risico is van eigen uitspraak.	Wat zijn lastige klanken/klankcombinaties? Wat maakt ze lastig? Welke woorden klinken ook zo?	Goed uitspreken; wat zijn voor mij moeilijke klanken? (om te onderscheiden of om uit te spreken)	zonnig woordenschat (eerst) uitbreiden
2	Onderscheiden klanken of klankgroepen (auditief) Klemtoon herkennen	Opeenvolgende fonemen herkennen en kunnen benoemen. Bij meerdelige woorden de klankgroepen onderscheiden en benoemen. De plek van de klemtoon aanwijzen.	Welke medeklinker(s) hoor je vooraan / achteraan? Hoor je korte of lange klinker(s)? Maak evt. klankgebaren erbij. Bij meerdelige woorden: klap het woord: hoeveel klankgroepen hoor je? Waar hoor je de klemtoon?	Herken ik de volgorde? Hoor ik alle klanken of klankgroepen? (niet teveel en niet te weinig) Hoor ik welke klankgroep de klemtoon heeft?	
3	Herkennen / identificeren spellingcategorie (mondeling)	Herkennen welke klanken of klankcombinaties wijzen op een spellingcategorie. Herkennen of / welke regel toegepast moet worden. Herkennen of er verschil is tussen (het aantal) gehoorde klanken en de benodigde letters. Herkennen of een woord uit het Engels of Frans afkomstig is. enz.	Zou je dit woord kunnen schrijven zoals je het hoort? Welk stukje van dit woord zou wel eens anders geschreven kunnen worden dan je op het eerste gehoor denkt? Zijn er stukjes in dit woord die je doet denken aan een regel of aan een ander woord dat je al kent? [Verder de specifieke instructie die bij een bepaalde moeilijkheid hoort]	Herken ik bij welke categorie dit woord hoort? Herken ik (alle) stukjes uit dit woord? Moet ik hier een regel toepassen? Hoor hier een verhaal of plaat bij? Ken ik zoiets al uit andere woorden? Herken ik valkuilen? Enzovoort Welke letters heb ik nodig om dit woord te typen/schrijven?	
4	Opschrijven / typen	De gekozen letters allemaal zo opschrijven / typen dat het klopt. Bij schrijven: zorgen dat de letters duidelijk herkenbaar zijn.	Wat zouden vergissingen kunnen zijn bij het opschrijven? Weet je (nog) wanneer een woord met een hoofdletter moet?	Zie ik het voor me? Opletten dat ik alle struikelpunten goed doe. Heb ik de letters in de juiste volgorde getypt?	
5	Controleren	Kunnen beredeneren of en waarom de gekozen spelling klopt, door toepassing van de fasen 1-3.	Lees precies wat je hebt geschreven. Klopt het? Check de fasen 1,2 en 3! Geen vergissingen gemaakt? Duidelijk leesbaar?	Heb ik nu aan alles gedacht? Klopt wat er nu staat met wat ik dacht bij de fasen 1, 2 en 3? Geen type- of schrijffouten? Zijn er nog letters waarover ik twijfel?	
6	Toepassen in eigen teksten	Tijdens het schrijven al alert zijn op bekende spellingcategorieën. Daarna tijd inplannen om de tekst te controleren. Spellinggeweten demonstreren.	Welke categorieën ken je nu goed genoeg om direct toe te passen? Welke categorieën gaan nog niet vanzelf? Wat kun je doen om dat te oefenen?	Herken ik als ik schrijf de categorieën die ik al heb geleerd? Herken ik in de woorden die ik wil schrijven klanken waarbij ik moet kiezen welke letters daarbij passen? Weet ik hoe ik dat te weten kan komen?	© Dolf Janson

Bij het oefenen met klankzuivere woorden speelt de uitspraak een extra rol. Aangezien de meeste kinderen (en volwassenen) niet in alle opzichten de standaarduitspraak zullen gebruiken, moeten ze met bepaalde klanken wat extra oefenen. Welke klanken of klankcombinaties dat zijn dat verschilt per regio/plaats en kan ook samenhangen met de thuistaal van kinderen. Kinderen die het wat gek vinden om zo te moeten praten kunnen dat ook oefenen door een handpop die rol te geven. Het gaat erom dat ze snappen dat die uitspraak de weg wijst naar de letters die ze moeten kiezen.

Dit betekent ook dat er alleen (extra) geoefend moet worden als die uitspraak niet-standaard is. Wie gewoon [melk] en [berg] zegt heeft geen probleem, maar wie [melək] en [berəg] zegt, heeft wat te oefenen omdat dit klankzuivere woorden horen te zijn. Daarom duid ik zulke woorden aan met de term *klankzuivere* woorden, omdat het geen eigenschap van de woorden betreft, maar samenhangt met de persoonsgebonden uitspraak van de klanken.

Zodra kinderen deze klankzuivere woorden herkennen en van de juiste letters kunnen voorzien, zijn ze toe aan de kennismaking met de uitzonderingen op deze systematiek. Dat begint met de inheemse woorden. Deze woorden komen niet alleen vaak voor, maar sluiten ook het meest aan bij de klankzuiverheid. Voor deze woorden worden namelijk alleen de 22 inheemse letters gebruikt en dus niet de c, q, x en y.

Voor de eerste kennismaking met deze ca. dertien categorieën gebruik je alleen overzichtelijke woorden. Voor veel categorieën betekent dat woorden met één klankgroep. De reden hiervoor is dat meer klankgroepen vaak ook meerdere categorieën bevatten en dat kan pas als die allemaal al zijn geïntroduceerd.

Daarna komen de langere woorden met deze inheemse categorieën en vervolgens nog een serie uitheemse categorieën. Uitheems betekent enerzijds woorden met Griekse of Latijnse voor- of achtervoegsels en anderzijds woorden uit moderne vreemde talen, als Frans en Engels. Dikwijls zijn die uitheemse woorden gecombineerd met Nederlandse voorvoegsels en/of uitgangen, zoals in *ge-e-maild* of in *daten*. Ook komen hierin die vier uitheemse letters voor en worden inheemse klanken met andere letters weergegeven dan bij de inheemse woorden. Zo schrijven we de klinker [ou] dan soms ook met ow of met ao, maar schrijven we de klinker [oe] niet met oe.

Actieve leerlingen

Deze didactiek gaat ervan uit dat de leerlingen snappen wat ze doen en waartoe dat moet leiden. We vinden het belangrijk dat de kinderen actief en doelgericht te werk gaan en dat de vorm van werken aansluit bij de functie en niet andersom.

De introductie van een nieuwe categorie begint daarom niet met een instructie, maar met het noemen van enkele woorden waarin die categorie voorkomt. De kinderen moeten dan bedenken waar in dat woord afgeweken zal worden van de klankzuivere manier van spellen. Nadat ze hun hypothese ook even hebben vergeleken met die van een andere leerlingen worden de ideeën verzameld. Op basis daarvan volgt dan de verdere uitleg. Hierdoor staan alle leerlingen al in de denkende stand en zijn daardoor beter toegankelijk voor de uitleg. Daarna mogen ze met hun maatje even ieder met twee woorden de drie fasen doorlopen en zo nagaan of ze de essentie hebben begrepen. Dit kan zonodig tot een verdere nabespreking leiden. Daarna noteert ieder in het eigen logboek hoe ze de kenmerken van deze categorie het beste kunnen onthouden. Juist door niet een standaardtekst op te hangen of uit te delen zijn de leerlingen gedwongen zelf te denken en een bij hen passende manier te gebruiken. De een zal gaan tekenen, de ander schrijft het uit en een derde gebruikt voorbeeldwoorden en gekleurde pijlen eromheen. Later kunnen ze op basis van hun ervaringen die notatie verder aanvullen of verbeteren. Als leraar geeft dit ook inzicht in hoeverre een leerling de kern te pakken heeft, zodat je daarop feedback kunt geven.

Het is natuurlijk niet de bedoeling om klassikaal alle leerlingen dezelfde instructie en oefenopdrachten te geven. Het moment waarop ze toe zijn aan spellen zal verschillen en ook het tempo waarin en de moeite waarmee ze zich de klankzuivere woorden eigen maken verschilt natuurlijk ook. Dit betekent dat je als leraar aansluit bij hun voorkennis en met kleinere en wisselende groepjes een nieuwe categorie introduceert. Verlengde instructie is dan niet aan de orde, maar wel verschillende instructie en regelmatig momenten van observatie en feedback.

Leerlingen kunnen zo zelf hun oefenmomenten (dagelijks een kwartiertje) inplannen met een maatje. Ook het bespreken van eigen teksten doen ze mondeling, samen met een maatje. Juist het samen bespreken is belangrijk want daardoor komen ze de oorzaken van gemaakte fouten beter op het spoor. Daarom bespreken ze samen beide teksten en ruilen ze niet. Fouten of aarzelingen tijdens het schrijven moeten zij leren herleiden tot een of meer van die drie

oefenfasen. Was de uitspraak een hindernis? Was het onderscheiden in klankgroepen en het herkennen van de klemtoon lastig? Of werd een categorie niet herkend of was de verkeerde letter gekozen bij die categorie? Als ze daar achter zijn noteren ze die punten weer in hun logboek, want dat geeft richting aan wat ze moeten oefenen.

Spelling oefenen is dus een actief leerproces. Bovendien is het altijd maatwerk dat door de leerling zelf op maat gemaakt moet worden. Daartoe is wel de informatie vanuit de uitleg en feedback op het oefenproces van de leraar nodig. Steeds draait het erom of al dat oefenen ertoe leidt dat ze in hun eigen teksten, van welke aard dan ook, als vanzelfsprekend ook aandacht hebben voor de juiste spelling.

Juist op een daltonschool zou dit een heel vanzelfsprekende aanpak moeten zijn: zelfstandig initiatief nemen, constructief en doelgericht samenwerkend leren, verantwoordelijk durven zijn voor het te bereiken resultaat en de daartoe te oefenen inhoud, de tijd effectief benutten met de juiste activiteiten en regelmatig reflecteren op het verloop en het resultaat. Dit zijn dan tevens de vijf ingangen waarbij je als leraar een rol kunt spelen en niet alleen als het niet goed gaat...

Verder lezen

Dolf Janson (2018). *Op zoek naar klanken en letters – doelen en activiteiten voor de leerjaren 1,2 en 3*. Maak je eigen onderwijsboek.

Dolf Janson (2018). *Op zoek naar letters – de andere spelling- en grammaticadidactiek*. Maak je eigen onderwijsboek.

Dolf Janson (2017). *Uitdagend en functioneel taalonderwijs – Wat je moet weten als je taalonderwijs wilt koppelen aan de thema's van wereldoriëntatie*. Midwolda: Leuker.nu

www.janson.academy